

Noves evidències arqueològiques de la presència militar romana al NE de la Hispània Citerior en època tardorepublicana: les torres de Puig d'Àlia, Tentellatge 1 i el fortí d'Olèrdola

Núria Molist¹, Jordi Principal¹, Carles Padrós²

Rebut: 22/04/2022
Acceptat: 15/11/2022

Resum

A partir d'un estudi de les *turres* tardorepublicanes com a espais militars documentades arqueològicament sobre el territori de l'actual Catalunya, el treball se centra en dues torres isolades (Puig d'Àlia i Tentellatge 1) i un fortí amb torres que inclou una torre exempta (Olèrdola). Els tres jaciments han estat excavats en els darrers anys amb l'objectiu posat en la identificació morfològica, la modulació i la datació a partir de la caracterització del material arqueològic associat. Estratègicament ubicades, les torres esdevingueren essencials en el control de vies i en l'organització del territori a partir de mitjan segle II a.n.e., amb una cronologia que encara és objecte de debat. En època medieval, varen tenir un paper clau en l'expansió dels comtats catalans, i tornaren a ser estratègiques mil anys més tard i després d'un llarg període d'abandonament. Finalment, es constata com la reutilització de les construccions i l'espoli dels carreus dificulten l'estudi d'aquests elements de presència destacada en el paisatge.

Paraules clau: arquitectura militar; fortificació; control territori; organització; segles II-I a.n.e.; reutilització medieval

Abstract. *New archaeological evidence of the Roman military presence in the north-east of Hispania Citerior in the late Republican period. The towers of Puig d'Àlia, Tentellatge 1 and the Olèrdola stronghold*

Based on a study of late-Republican military *turres* in north-eastern Hispania Citerior (present-day Catalonia), this paper focuses on two isolated towers (Puig d'Àlia and Tentellatge 1) and a Roman stronghold with a towered rampart and a separate tower (Olèrdola). Excavations at the three sites have been conducted in recent years to determine morphological features, distribution and chronology of the towers. Late Republican *turres* were strategically sited to control the road network and administer the surrounding area from the mid second century BC, although their chronology is still subject to debate. A thousand years later, in medieval times, they played a key role in the expansion of the Catalan counties, becoming strategic assets again following a long period of abandonment. Finally, the paper notes that the reuse of the structures

1. Museu d'Arqueologia de Catalunya. nmolist@gencat.cat; jprincipal@gencat.cat

2. Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni Cultural. cpadros.gomez@gencat.cat

and the plundering of their masonry makes the study of these notable archaeological elements problematic.

Keywords: military architecture; fortification; territorial control; organization; second-first centuries BC; medieval reuse

MOLIST, Núria; PRINCIPAL, Jordi; PADRÓS, Carles. «Noves evidències arqueològiques de la presència militar romana al NE de la Hispània Citerior en època tardorepublicana: les torres de Puig d'Àlia, Tentellatge 1 i el fortí d'Olèrdola». *Treballs d'Arqueologia*, 2022, núm. 25, p. 239-260. DOI: 10.5565/rev/tda.139

1. Presentació

El treball en aquests tres jaciments s'inicià en el context del projecte quadriennal 2014-2017 «El nord-est de la Citerior d'Escipió Emilià a Cèsar: la militarització del paisatge com a model de gestió territorial» (NECEEC), liderat des del Museu d'Arqueologia de Catalunya, el qual tenia com a objectiu l'estudi de la primera implantació militar romana al nord-est peninsular. Una de les línies de treball del projecte NECEEC era l'examen i avaluació de les *turres*, de la seva morfologia, funcionalitat i contextualització espacial, com a espais militars. De fet, aquestes estructures són encara una important font de debat, de resultes precisament de la cronologia que se'ls atorga i de la seva caracterització morfològica.

En funció de les evidències avui dia disponibles al nord-est peninsular (cf. Padrós, 2020), les torres atribuïbles a cronologies dels segles II-I a.n.e. serien estructures de planta tant circular com quadrangular, sense cap patró morfomètric definit, fonamentalment pensades per adequar-se a la topografia dels indrets on estan situades. Alguns autors, però, consideren que la majoria d'aquestes construccions serien talaies/fars d'origen andalusí, resul-

tat d'un programa estatal de control del territori d'aquell moment, possiblement a partir del segle VIII (Martí, 2005: 185-198; 2008: 189-218; Martí et al., 2007: 30-43). Tanmateix, d'altres revisions o intervencions que s'han dut a terme a l'àrea de Girona, per exemple, han ajudat a datar millor aquestes construccions, que caldria situar en cronologies més antigues. Un d'aquests estudis —el del castell de Falgars (Beuda, a la Garrotxa) (Tura, 1991: 111-119; Frigola i Pratdesaba, 2012: 291-295)— va posar en relleu que la torre circular, situada al centre del jaciment, responia a una construcció romanorepublicana, amb una cronologia de c. 100 a.n.e. Aquesta torre s'ha de relacionar amb altres estructures a les quals també s'atribueix una cronologia romana, com la torrassa del Moro (Llinars del Vallès, al Vallès Oriental) (Sánchez, 2008: 125-137) o la torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, a la Selva) (Mataró et al., 1998: 6-7; Rueda, 1999: 12-13; Tura i Mateu, 2008: 139-154), entre d'altres (figura 1).

Per tal d'avançar i avaluar aquests plantejaments i aprofundir així en la funcionalitat però també en l'operativitat i funcionament interns d'aquestes estructures, es va decidir centrar la recerca en tres indrets

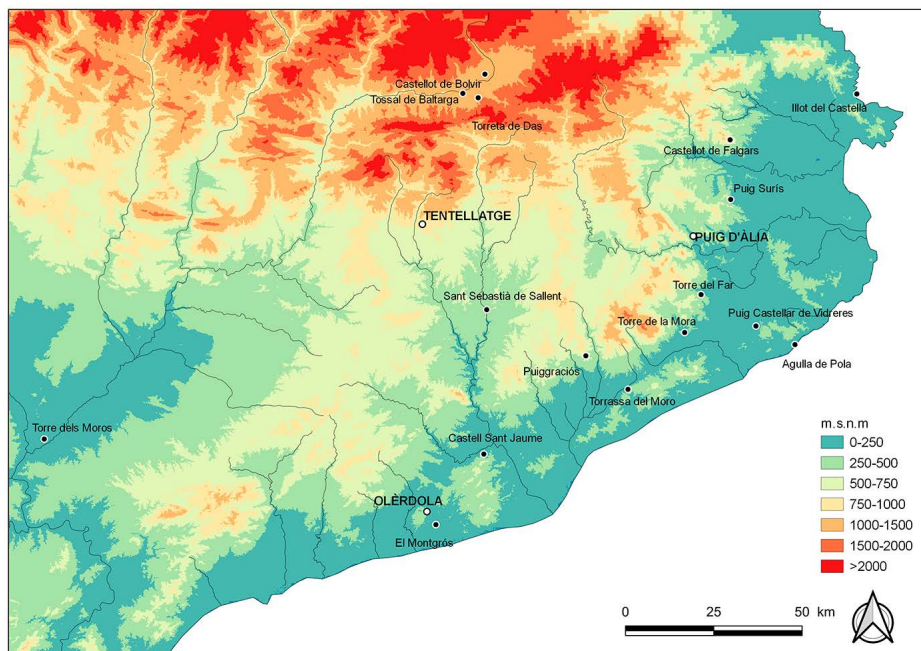

Figura 1. Ubicació de les torres tardorepublicanes documentades al NE de la península Ibèrica. En majúscula, Puig d'Àlia, Tentellatge i Olèrdola.

rellevants des del punt de vista del context espacial: Puig d'Àlia (Amer, al Gironès) i Tentellatge 1 (Navès, al Solsonès), com a torres exemptes i isolades, situades en punts estratègics del nord-est i l'interior; i Olèrdola (Alt Penedès), com a jaciment que combina torre isolada i torre integrada en un complex defensiu fortificat, també en un indret estratègic del rerepaís immediat del litoral central.

2. La torre del Puig d'Àlia

2.1. Ubicació i estat inicial de les restes

La torre de Puig d'Àlia es troba al nord-est del nucli urbà d'Amer, a la serra de

Puig d'Àlia. Es localitza en un punt estratègic de gran importància, ja que permet un control visual del camí cap a la costa, i el final de la vall d'Hostoles i el camí natural cap a Olot, i per la collada de Bracons fins a la plana de Vic. Així doncs, el punt on s'aixeca la torre de Puig d'Àlia controla les valls dels rius Brugent i Llémena (Vilà i Bota, 1982: 232), així com també la del Ter (figura 1).

La primera visita es va fer la tardor de l'any 2014, quan es van localitzar les restes de la torre en un context de bosc jove d'alzines que creixien al seu interior i també sobre els murs. S'aprecià que un recorregut local del grup excursionista transcorria pel mig de la torre, cosa que suposà la pèrdua de blocs i sediment.

2.2. Antecedents

La primera notícia sobre el jaciment fou donada per Miquel Oliva i Jaume Marquès, que van documentar dalt del turó diversos trams d'un aparell ciclopi i d'una gran torre de planta quadrangular, comparada amb algun punt de la muralla de la neàpolis d'Empúries. Es parlava d'estructures similars al vessant oest del turó molt arrasades. El material ceràmic és definit com a ibèric i romà, i la cronologia se situa entre els segles IV i III a.n.e. (Oliva, 1965: 106-107; Llinàs i Merino, 1991: 18-19). Durant l'any 1977, M. Julià realitzà diversos sondejos als vessants nord-oest, nord-est i oest del jaciment, amb resultat negatiu, en no poder treba-

llar al lloc pròpiament del jaciment (Llinàs et al., 1999: 98). Durant els anys 1997 i 1998, Joan Llinàs i Jordi Merino van documentar i publicar les restes de la torre (Llinàs et al., 1999). No hi ha constància de cap campanya arqueològica amb metodologia moderna fins a les portades a terme entre els anys 2015 i 2017 (Padrós, 2016: 199-203; Padrós i Amat, 2018: 189-195; en premsa).

El 1953 es va documentar un tresor de monedes de plata que es relacionava amb la zona de Sant Climent d'Amer o de la Barroca, més concretament a la zona muntanyosa de Sant Roc (Almagro i Oliva, 1960: 145-146). El tresor estava compost per 118 monedes de plata: 42 dracmes emporitanes, dos denaris ibèrics (un

Figura 2. Forats de pal (UE 1037, UE 1039 i UE 1042) en relació amb el mur central MR 1017 (Aina Amat).

de Kese —Tarragona— i l'altre de Turiaso —Tarazona) i 74 denaris romans. Segons els investigadors de l'estudi, el tresor fou enterrat entorn del 105 a.n.e., com a conseqüència de la guerra cimbria o de la inestabilitat d'aquells decennis (Almagro i Oliva, 1960: 145-146).

2.3. Descripció de la torre

Els treballs arqueològics es van realitzar específicament a la torre i en el seu entorn més immediat.³ La torre presenta una estructura quadrangular de c. 9,75 x 7,9 m, amb uns murs d'entre 1,3-1,4 m d'amplada, a doble parament. Té una cara externa de grans carreus, de més d'1 m de costat, mentre que el parament interior que s'observa en superfície mostra unes pedres de dimensions més reduïdes. Un cop netejat l'interior de la torre, s'excavaren diversos nivells superficials. Es va poder observar l'enderroc del parament exterior en tres de les quatre cantonades. La destrucció més evident es documentà en el mur nord, amb un gran esvoranc a la part central que afectava els paraments interior i exterior, fet que provocà la pèrdua del sediment cap a la part externa de la torre. Cal destacar que M. Oliva va considerar que es podria tractar d'una porta o obertura, però aquesta hipòtesi queda encara pendent de confirmar (Padrós, 2016: 199-203; Padrós i Amat, 2018: 189-195; en premsa).

Finalment, es deixà al descobert un nivell de pedres i sediment que en el seu procés d'excavació s'identificà molt bé en la meitat est i sud-est de la torre, les zones menys afectades pel forat mencionat. L'extracció d'aquest enderroc va deixar a

la vista un nivell de pedra disgregada, amb restes de calç i possiblement de morter, i la presència de gran quantitat de material ceràmic. Aquest nou nivell s'identificà amb la preparació o capa de massissat de la torre, i a sota va aparèixer una estructura mural retallada pels murs de tancament de la mateixa torre (Padrós i Amat, en premsa) (figures 2 i 3).

2.4. Cronologia

Un cop analitzada la seqüència estratigràfica, sembla clar que la torre i el seu entorn immediat mostren una homogeneïtat constructiva i cronològica. Per tant, es tracta d'una seqüència estratigràfica coherent i sense la presència de materials divergents al període romà tardorepublicà. Entre els materials datants, destaca la presència de la vaixel·la de taula campniana A tardana i ceràmica de vernís negre calena mitjana/tardana, amb una copa/escudella Lamb. 1/F 2323 que se situaria en una forquilla cronològica de 180-20 a.n.e. (Principal i Ribera, 2013: 93-115).

També es documenta àmfora itàlica tirrènica, africana centremediterrània, del cercle de l'Estret i sud-hispànica, i entre aquest darrer grup destaca un fragment de vora d'àmfora bètica ovoide 4 de la vall del Guadalquivir, amb una cronologia de 70/60-30/20 a.n.e. (García Vargas, 2012).

Entre les produccions regionals, es distingeixen les engalbes blanques i especialment les anomenades grises de la costa catalana. També es va documentar ceràmica ibèrica de coccio oxidant, ceràmica a mà, doli, etcètera, amb cronologies di-

3. També es van obrir dos sondejos a l'exterior amb resultats poc significatius (Padrós, 2016: 199-203; Padrós i Amat, 2018: 189-195; en premsa).

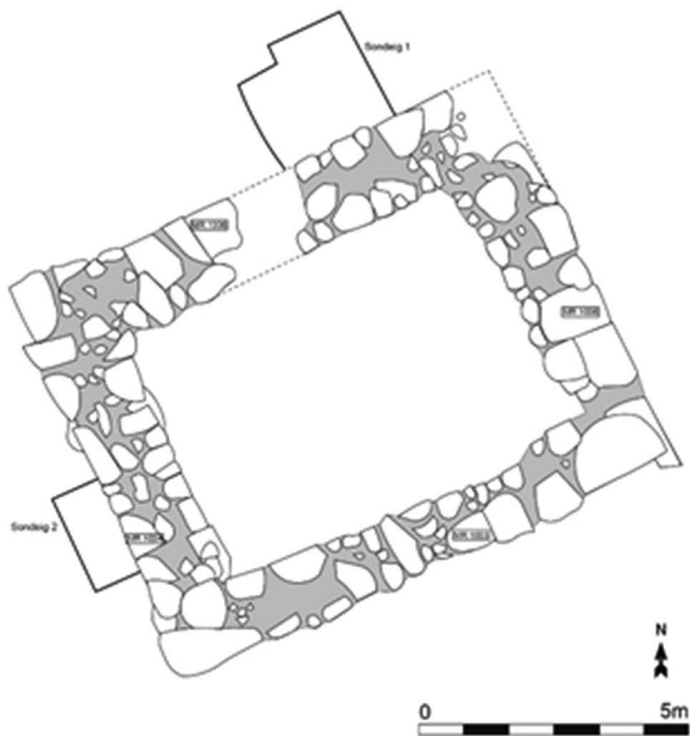

Figura 3. Plànol de les estructures de la torre de Puig d'Àlia (plànol: Carles Padrós).

verses que abasten una forquilla entre 100-75 a.n.e. (Miró et al., 1988: 32 i 69; Maestro et al., 2009: 138-139; Barberà et al., 1993: 26; Aquilué et al., 1984: 373).

Això hauria de definir l'últim període d'ocupació de Puig d'Àlia, corresponent a la torre tardorepublicana, ja dins del segle I a.n.e., la qual s'abandonaria a mitjan/tercer quart del segle (figura 4).

En definitiva, es pot afirmar que l'estructura excavada respon a una torre romana tardorepublicana, que sembla que presenta una sola fase d'ús i que es troba situada en un punt estratègic, amb control visual pràcticament sobre tota la Selva i fins a la costa, cap a l'est, així com so-

bre el camí cap a Olot i la plana de Vic en direcció nord-oest (Padrós, 2016: 199-203; Padrós i Amat, 2018: 189-195; en premsa). L'element mural retallat per la torre s'hauria d'entendre com una estructura precedent indeterminada que seguia una orientació diferent, probablement d'origen iber, i com a hipòtesi podria respondre a un mur perimetral/muralla d'un petit assentament situat a la part superior del serrat. Tanmateix, la manca de material datant associat, ultra el fet de trobar-se en un context reomplert pel massissat de la torre tardorepublicana, no permet determinar-ne, a hores d'ara, la cronologia (Padrós i Amat, en premsa).

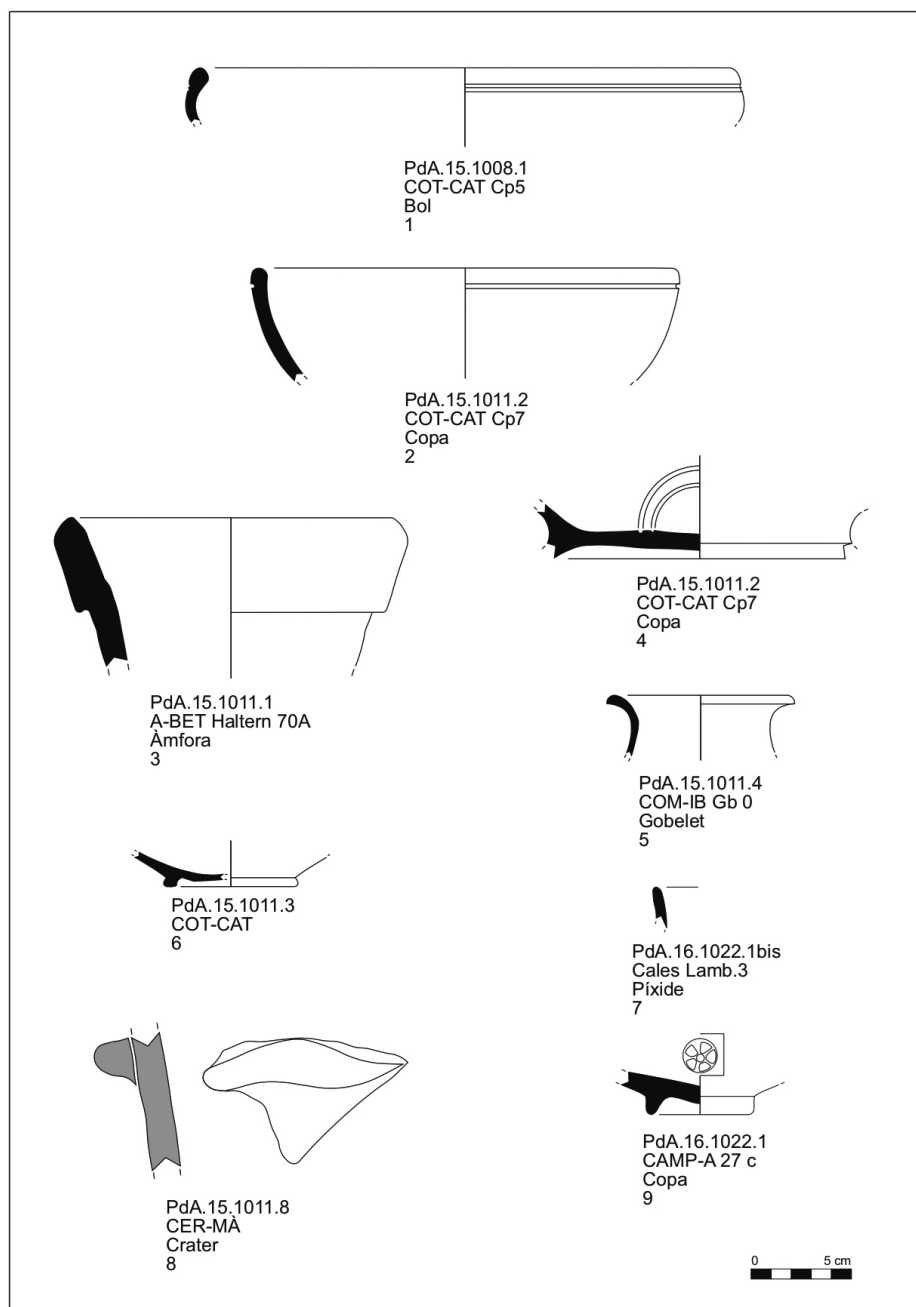

Figura 4. Làmina de la cultura material representativa de Puig d'Àlia.

3. La torre de Tentellatge 1

3.1. Situació geogràfica

La torre de Tentellatge 1 es troba a la riba dreta de la riera de Tentellatge, a uns 500 metres al sud-oest de l'església parroquial de Sant Martí de Tentellatge, dins el municipi de Navès (Solsonès). Es tracta d'un punt estratègic que controla el camí natural que avui uneix Berga i Solsona en direcció est-oest i, per tant, un recorregut que vers la costa arribaria fins a la plana de Lleida. D'altra banda, aquest indret també és de gran importància en una ruta nord-sud, que des de la Seu d'Urgell i el Segre aniria en direcció a Sant Llorenç de Morunys fins a arribar al monestir de Sant Pere de Graudescales i la Vall d'Ora (figura 1).

3.2. Antecedents a la recerca

Les primeres dades modernes de què es té notícia són resultat de la visita realitzada a Tentellatge pel Centre Excursionista de Catalunya el 1913 (Torras, 1917). Uns anys més tard, ja amb la Guerra Civil en curs, el 1937, el Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya presenta la seva memòria dels anys 1936-1937, en la qual es fa referència a la muralla romana del Vilar de Tentellatge, en els mateixos termes que Olèrdola, Tarragona, Tivissa o Empúries (Memòria, 1937: 42-44).

Els primers treballs arqueològics es remunten al 1973, quan durant dos dies es van realitzar dos sondejos en diferents punts de la torre. Van ser duts a terme pel Grup de Prehistòria i Arqueologia del Museu de Berga, i liderats pel Sr. J. Carreras. D'aquests treballs, no se n'ha recuperat cap evidència escrita, només es disposa d'informacions orals i algunes fotografies antigues transmeses pel mateix Sr. Carreras.

De fet, la informació científica sobre aquest establiment és molt minsa, i es té gràcies al professor M. Tarradell, que durant els anys 70-80 del segle xx es va interessar pel lloc (Tarradell, 1978; 1982). També durant aquelles dècades sembla que el professor J. Padró va visitar l'enclavament acompanyat per M. Tarradell, i hi realitzaren excavacions, de les quals tampoc s'ha conservat el registre. En aquestes intervencions, es van localitzar alguns petits fragments de ceràmica ibèrica a torn i ceràmica medieval i moderna, informació molt ambigua i limitada (Tarradell, 1982: 363-364). Tot i les mancances arqueològiques i de resultats, es va considerar que aquesta construcció respondria, probablement, a un fortí militar d'època romanorepublicana (segles II-I a.n.e.).

3.3. Àrees excavades i treballs arqueològics

Les intervencions arqueològiques realitzades fins ara es desenvoluparen al llarg del bienni 2015-2016. En primer lloc, es va portar a terme un desbrossat sistemàtic de l'àrea, seguit de l'excavació de diversos sondejos tant a l'interior com a l'exterior del recinte.

La torre és una estructura rectangular de 12,1 x 8,25 m d'*opus quadratum*, feta a partir de grans carreus de sauló d'entre 0,4/2 m x 0,2/0,8 m (figura 5). A les zones excavades a oest, sud i est (cf. infra), l'amplada conservada dels murs oscil·la entre els 0,8 i 1,2 m, sense que pugui determinar-se clarament si haurien estat fets a doble parament. La progressió dels murs del parament oest o de les marques negatives dels paraments oest i sud així semblen suggerir-ho, però fins que no s'excavi la meitat nord (cf. infra) no serà possible confirmar-ho. D'altra banda,

En el seu quadrant nord-oest, és possible apreciar les restes d'un corral o cort de porcs construït a l'interior de la torre (4,6 x 3,73 m, murs de 0,5 m d'amplada), que ocupa ben bé un quart de l'es-

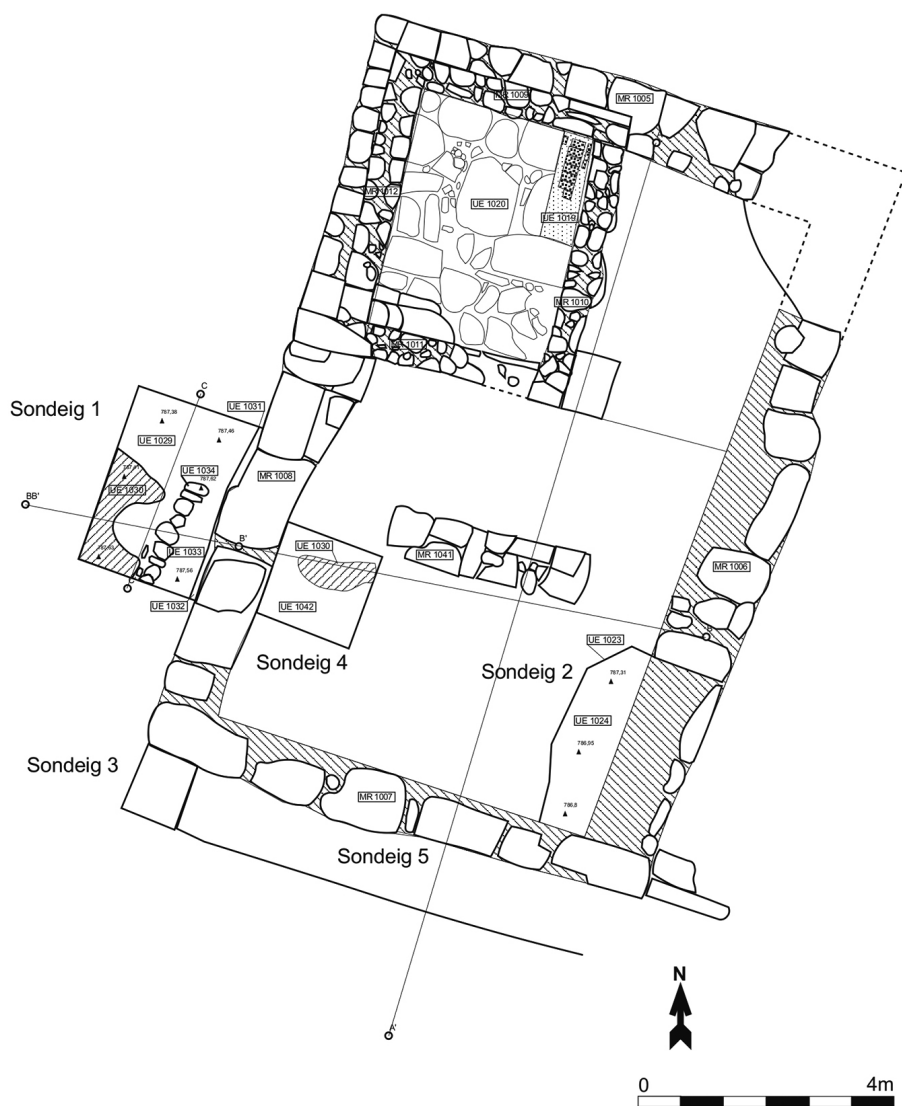

Figura 5. Tentellatge 1. Plànol final de la intervenció de l'any 2015.

estructura i que restà actiu fins al segle xx. De fet, l'excavació a la part interior de la torre es plantejà inicialment només a la meitat sud, ja que la presència de la cort desaconsellava dur a terme els treballs a la meitat nord, a banda que la cantonada nord-est estava en molt mal estat.

L'enderroc superficial s'estenia per tota l'àrea, amb presència de teula, ceràmica grisa, vidriada i blava catalana, fet que situaria el paquet, *grosso modo*, en una forquilla cronològica dels segles xv-xix. Sota aquest enderroc, va aparèixer un paviment de lloses, amb un mur mitger orientat est-oest (3,2 x 0,82 m), que no s'adossava a cap dels murs perimetrals est i oest, i deixava dues obertures en els seus extrems, semblantment a passos o portes d'accés als diferents espais interiors de la torre. Sota el conjunt de lloses i muret, es documentà un nou nivell d'acumulació

de pedres i sediment, potent i compacte (figura 6). El material recuperat indica una cronologia d'aproximadament els segles xii-xiii. Aquest nivell massís només es va poder excavar completament en un petit sondeig realitzat per la banda interna del mur oest (sondeig 4, 2 x 2 m), el qual va donar pas directament al sòl geològic.

Respecte als sondejors realitzats a l'exterior de la torre, només el sondeig 1 oferí alguna dada significativa: adossat al parament oest, per la banda exterior, es va fer un sondeig (4 x 2 m) que va permetre documentar una estructura de pedres d'1,5 m de longitud, d'una filada, assentada en un nivell que reblia un retall fet en el sòl geològic. També s'hi detectà una possible trinxera de fonamentació del mur de la torre, pendent d'excavar. Els materials ceràmics apareguts en l'excavació són

Figura 6. Tentellatge 1. Vista del nivell UE 1051, un cop exhaurida la UE.

atuell a mà molt fragmentats, de difícil datació.

3.4. *Discussió*

Malgrat que el disseny i les solucions tècniques dels paraments de la torre presenten certes similituds amb altres estructures rectangulars tardorepublicanes de la zona de l'estret de Gibraltar, com ara els jaciments de la Silla del Papa i el Betis (Tarifa, a Cadis) (Moret et al., 2014: 141-153), la cronologia que ha aportat la cultura material documentada durant l'excavació dels seus nivells interns no es correspon, ara per ara, amb una datació d'època romana. De fet, els materials més antics documentats en els nivells inferiors del sondeig 4 correspondrien als segles XII-XIII. Tanmateix, és interessant es-

mentar que les mesures de la torre semblen seguir un patró de base pròxim al peu itàlic (de 0,275 cm), amb un mòdul de 44 x 30, amb una amplada dels paraments aproximadament d'uns 4 peus.

Amb tot, cal tenir present, en primer lloc, que la recerca encara està en curs i que les excavacions només s'han desenvolupat a la meitat meridional de l'estructura, que, a més, és l'espai més afectat pels processos postdeposicionals i amb menys sediment estratigràfic (figura 7). De fet, només s'ha arribat al sòl geològic en un únic punt (sondeig 4). Així doncs, encara queda espai per excavar i obtenir una visió al màxim d'extensa possible de la torre. Igualment, el fet que molt possiblement les parets estiguessin fetes a doble parament i en aquells llocs excavats només se n'hagi conservat un porta a plante-

Figura 7. Tentellatge 1. Part sud de la torre en finalitzar els treballs, sense acabar d'extreure la UE 1051 en tota la seva extensió.

jar la hipòtesi que la torre hauria patit una remodelació estructural important, la qual hauria afectat tot l'interior. Tenint present que els nivells documentats fins ara responen a cronologies medievals, aquesta remodelació podria haver-se produït precisament a partir del segle XII i hauria alterat la sedimentació precedent d'època romana.

En segon lloc, cal tenir present que l'entorn directe està molt antropitzat no només per l'existència del mas del Vilar, documentat des del segle XVIII, sinó per les remocions de terres i anivellaments agrícoles dels camps annexos.

Segurament, la mateixa torre registra una història de remodelacions internes considerables, potser lligades a canvis en els seus usos, el darrer capítol de les quals seria la construcció d'una cort de porcs encara visible i funcional a l'inici del segle XX. De fet, l'afectació d'aquestes nombroses remodelacions en els nivells d'ocupació primerencs resulta ara per ara difícil de determinar. Els futurs treballs d'excavació podran de resoldre aquestes incògnites.

4. El fortí d'Olèrdola

4.1. Ubicació i descripció del jaciment

El conjunt històric d'Olèrdola s'ubica al municipi del mateix nom, a la comarca de l'Alt Penedès, a uns 60 km al sud de Barcelona i 50 al nord de Tarragona. La muntanya de Sant Miquel d'Olèrdola, de 358 m d'alçada i un domini visual de 360° sobre el seu entorn, se situa als estreps meridionals del massís del Garraf, sobre les restes d'un escull corallí fossilitzat d'uns 12 milions d'anys. Presenta una superfície aplanada inclinada vers el nord-nord-est i vorejada de penya-segats que la converteixen

en una fortalesa natural. L'àrea geogràfica entorn de la muntanya d'Olèrdola està delimitada pels fondos de la vall i de la Seguera, a l'oest, i de les valls, a l'est (figura 1). Davant de la plataforma, s'obren dos turons amb el cim en erola, al nord i a l'est, separats entre ells pel fondo de les Feixes (el turó est és avui conegut com a Pla dels Albats).

El conjunt històric i monumental és de propietat pública. L'any 1963 va ser adquirit per la Diputació de Barcelona i el 1995 va ser traspassat a la Generalitat de Catalunya. Des d'aquell any, la gestió i la recerca han estat a cura del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC). És una de les seves seus, juntament amb els museus d'arqueologia de Barcelona i de Girona, els jaciments d'Empúries i Ullastret, el CASC i el Centre Iberia Graeca. Des del 2014, el MAC està adscrit a l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural.

L'espai ha estat ocupat i abandonat successivament al llarg de més 4.000 anys, des del calcolític/inici de l'edat del bronze fins a l'actualitat, per bé que aquests assentaments són de densitats i característiques diferents: poblat, ciutat, fortificació, masia, rectoria, freqüentacions esporàdiques. D'uns primers assentaments estacionals durant la prehistòria (segons mil·lenni a.n.e.), passem, a la fi de l'edat del bronze/inici de l'edat del ferro (segles VIII-VII a.n.e.), a un espai que es tanca i delimita amb un mur o muralla de tipus barriera amb cabanes i on es guarda el ramat. Des del segle V al II a.n.e., la plataforma rocosa és ocupada pels ibers cèltics i, vers la fi del segle II o l'inici del segle I a.n.e., els romans s'hi instal·len i aixequen una fortificació militar que s'abandona a la darrera meitat del mateix segle. El lloc no tornarà a ser habitat d'una manera estable fins al segle IX. Des d'aquell moment

fins als nostres dies, la presència humana hi ha estat constant. Com a ciutat i castell medieval, funciona fins a l'inici del segle XII. La *civitas* Olèrdola és el principal enclavament del comtat de Barcelona al sud del riu Llobregat, al límit entre l'Europa cristiana i al-Àndalus.

L'etapa romana és una de les més significatives, no tant per la durada de l'assentament fortificat sinó per les restes deixades a la muntanya i avui encara ben visibles i presents. Les construccions, d'una gran solidesa, varen ser aprofitades per pobladors d'època medieval i moderna.

4.2. Antecedents

No ens estendrem en els precedents, però sí que és interessant remarcar que com a lloc històric/ruïna/jaciment és conegut des del final del segle XVIII, amb propostes d'atribucions cronoculturals que amb els anys s'han anat definint. Les intervencions han estat també diverses al llarg de 140 anys des de la primera intervenció pròpiament arqueològica, duta a terme pel pare Eduard Llanas a la cara interna de la muralla.

Ja fa més de 100 anys, el 1921, l'IEC va realitzar una intensiva campanya en diferents punts del jaciment —entre ells la torre del cim i la muralla romanes—, dirigida per Maties Pallarès (1921). El Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans s'interessà per Olèrdola —tal com ho va fer en altres jaciments arqueològics de Catalunya, del Baix Aragó i del País Valencià—, sobretot per la caracterització del període ibèric i la datació de la muralla.

No obstant això, des del 1921 fins avui en dia, les excavacions han estat puntuals i en cap cas hi ha hagut una intervenció global sobre la muralla, si exceptuem el

projecte de restauració i consolidació (redactat el 2010 i executat parcialment el 2013), el qual tenia com a objectiu la preservació del monument i no el coneixement científic. Altres intervencions puntuals realitzades entre el 1983 i el 2005 han afectat la cara interior de la muralla, prop de la porta (sector 01), i també aquesta, amb resultats interessants pel que fa al període tardorepublicà respecte al sistema constructiu, l'*intervallum* i la reutilització de la muralla ibèrica i la torre 2 (Molist, 2008a, 2008b). Entre el 1989 i el 1991, es va intervenir en el sector 03, que abastava una franja central de la muntanya i comprenia la cisterna i la pedrera, i aquesta operació va proporcionar un seguit de dades de gran interès per definir la recollida i l'emmagatzematge de l'aigua, l'amortització dels canals i els sistemes d'extracció de la pedra per a construccions com la muralla i la torre talaia (Molist i Otiña, 2012). Les excavacions més recents i actualment en curs han afectat l'extrem est de la muralla i l'interior de la torre 2.

Altrament, la muralla ha estat incorporada en tesis doctorals sobre fortificacions (Palmada, 2003; Pérez García, 2011) i alguns articles (Bosch et al., 2003; Molist, 2008a, 2008b; Molist i Otiña, 2012; Molist, 2014) que reforcen la tesi d'època romana. Puntualment, alguns investigadors han posat en qüestió aquesta atribució cronocultural. Moret la considera més ibèrica que romana perquè és una muralla de barrera, poc habitual en les construccions itàliques (1996 i 2003), mentre que Gibert (2005) aposta per una construcció àrab, si més no una part.

Fins al desembre del 2021, s'han dut a terme un total de 37 intervencions arqueològiques o de restauració que han afectat de forma parcial la fortificació romana. Gradualment, el coneixement s'ha

Finalment, cal destacar l'ampli arxiu gràfic i textual sobre Olèrdola i la muralla que es remunta a la fi del segle XVIII, catalogat, el qual aporta una imprescindible informació per al coneixement del monument, els canvis físics i l'evolució interpretativa. Aquest arxiu s'ha format des del 1998 i comprèn la documentació i la informatització d'imatges, gravats i publicacions antigues procedents del fons del MAC, de la Diputació de Barcelona, del Vinseum, de l'Institut d'Estudis Catalans, de l'Institut d'Estudis Penedescens, de l'Arxiu Nacional de Catalunya, de l'Arxiu Mas de la Fundació Ametller d'Art Hispànic, de fons particulars, etcètera.

La fortificació d'Olèrdola constitueix un recinte de 3,5 ha protegit per una muralla de barrera amb una sola obertura. A l'interior es localitza una gran cisterna, una pedrera i una torre exempta, situada al punt més alt de la muntanya. Tots els elements esmentats varen ser reutilitzats en època altmedieval (figura 8).

torre 0), una al centre (torre 1) i la tercera flanquejant l'entrada (torre 2), amb una llargada de 95 m lineals. Aquest tram es conserva força bé, a excepció de la torre 0, en runes, i de la torre 2, refeta en època medieval. El tram oest —més curt, d'uns 50 m lineals— tindria la mateixa disposició, amb dos llenços separats per una torre de flanqueig (torre 3), una central (torre 4) i una, no documentada per ara, sobre la cinglera oest. Ha estat molt més alterat per construccions medievals i modernes, especialment des del segle XIII, amb l'adossament de la rectoria i posteriorment masia a la cara interna, obrint-se portes i finestres en llenços i en la torre 4.

Treballs d'Arqueologia, 2022, núm. 25

durant el període ibèric, variant lleugerament l'orientació però respectant la posició de la porta i les torres de flanqueig, que s'aixequen sobre les ibèriques. La defensa antiga s'aprofita en part, tal com es va poder observar en les intervencions rere la muralla, al sector 01, i l'espai entre una muralla i l'altra defineix un corredor a la manera d'*intervallum*, que alhora canalitzava les aigües pluvials (Molist, 2008b).

La muralla és una construcció de tipus itàlic que mostra diverses menes d'aparell (Palmada, 2003: 266-267). A la cara exterior, la fàbrica de la part inferior és d'*opus* poligonal, mentre que a la part superior, excepte les torres, el parament és irregular. Presenta una particularitat a l'extrem est, als darrers 43 m, amb el llenç d'obra irregular. Es fa complex definir la causa del canvi d'aparell, però podria ser per la urgència d'acabar l'obra o per una refeta medieval. En canvi, la cara interna és un encofrat regular (*opus caementicium*), amb un rebliment intern de morter i pedra. Presenta un traçat d'uns 148 m de cinglera a cinglera i un gruix de 2 m, modular en peus i colzes romans.

D'aquesta muralla, en els darrers anys, hem excavat la que anomenem torre 2, que flanqueja pel costat esquerre la porta d'accés, en el marc inicial del projecte NECEEC (cf. supra). D'entrada, l'objectiu era establir definitivament la cronologia de construcció de la muralla i el moment d'abandonament de la fortificació. Els treballs han donat com a resultat una construcció que presenta diferents etapes i que arrenca en l'època ibèrica (la torre funciona amb la muralla d'aquest període), es reaprofita parcialment com a fonamentació en la nova torre de la muralla republicana i és reconstruïda al segle x. La torre 2 presenta un important paquet estratigràfic tardorepublicà, però, malaura-

dament, els murs havien estat totalment malmesos per les rases de fonamentació de la torre medieval.

Les dades proporcionades per les excavacions a la torre 2, rere muralla (sector 01), i l'observació de la torre 3 permeten definir unes torres de planta rectangular, amb un corredor d'entrada més allargat del que hi havia en les èpoques ibèrica i medieval. Igualment, hem documentat part d'un paviment que s'estenia per l'espai de corredor i s'ampliava vers el sud un cop superades les torres (Molist, 2008b).

La torre talaia o torre exempta se situa al punt més alt de la muntanya, des d'on es disposa de la màxima visibilitat sobre el territori de l'entorn, i especialment de la via Heraclea (futura via Augusta). Té planta rectangular, mesura 7 x 5 m de costat, amb uns murs d'entre 1,45 i 1,50 m de gruix, i deixa un espai interior de 6,5 m². Conserva una alçada de 5 m amb una fàbrica d'*opus quadratum* tant a l'interior com a l'exterior. De la fàbrica externa només és visible la cara oest, ja que la resta està envoltada per la construcció medieval. A l'inici del segle x és aprofitada com a torre principal del castell fundat pel comte Sunyer de Barcelona. El 1921 va ser completament buidada. Malgrat que no se'n conserven els materials arqueològics, la memòria de la intervenció, el croquis i les seccions que en va fer Pallarès ens aporten una valuosa informació (figura 9).

A banda de la muralla i la torre talaia, cal mencionar, relacionada amb el fortí, la presència d'una gran cisterna (3,7 m de fondària x 16,6 m de llargada i 6,65 m d'amplada) i de dues pedreres, una situada a l'interior del recinte emmurallat i l'altra al peu de la muralla, en el seu extrem est. Aquesta pedrera exterior actua com a podí, de manera que augmenta

Figura 9. Olèrdola. Torre romanorepublicana (excavada el 1921) i part de la volta del castell medieval (Arxiu MAC-Olèrdola).

l'altura dels murs i les torres en alguns metres.

4.4. Materials i cronologia

El material arqueològic més destacable dels nivells tardorepublicans que correspon al moment d'ús i abandonament està caracteritzat per les importacions, des de vernissos negres tipus campaniana A i C i de Cales, importacions de cuina de roig pompeïà i cuina itàlica, algunes parets fines, morters itàlics i comuna de taula (la més representada seria la imitació de copa/escudella Lamb. 1/F2323 i les gerres) fins a àmfores itàliques, adriàtiques, del cercle de l'Estret i nord-africanes. El conjunt té

una cronologia àmplia que ens situa entre els darrers decennis del segle II i la segona meitat del segle I a.n.e (figura 10).

Els materials procedents de l'interior del recinte han estat publicats per sectors (sector 01, Molist, 2008b) o en síntesis (Bosch et al., 2003; Molist, 2014), per la qual cosa ens centrarem en les dades proporcionades per les recents intervencions a la torre 2 de muralla. Els nivells romanorepublicans i ibèrics varen estar afectats per les rases internes de construcció de la torre al segle X. El rebliment d'aquestes (UE 7025, 7026, 7027) està conformat majoritàriament per material més antic, especialment dels segles III-I a.n.e., on destaquen entre les produccions importades de vaixe-

lla de vernís negre del Taller de Roses campaniana A antiga i mitjana-tardana —un plat Lamb. 5/F2250 de campaniana A, forma de producció tardana (100-50/40 a.n.e.) (Vivar, 2005: 29) (figura 10.2543), un plat Lamb. 7/F 2283-2284 i 2286 (90/80-40/20 a.n.e.), un bol Lamb. 31 (150-100 a.n.e.) (figura 10.2544)— i una copa amb nanses de vernís negre de Cales Lamb. 10/F 3451 (130/120-30/20 a.n.e. (Principal i Ribera, 2013: 98-100 i 93-104) (figura 10.2545). Entre les parets fines, trobem les formes LOP IIIb i LOP XIVa (figures 10.2548 i 2549), un gobelet M2A del final del segle II – inici del segle I a.n.e. (López Mullor, 2013: 172), una forma M10 situada tradicionalment entre els principats d'August i Tiberi (López Mullor, 2013: 176-177) i una forma M23, possiblement de procedència ebusitana (inici del segle II a.n.e., fins al període augustal) (López Mullor, 2013: 178). D'altra banda, també s'han recuperat a les rases peces de roig pompeïà, amb la identificació d'una vora de *patina* de la forma 17 de 75 a.n.e. – 25 d.n.e. (figura 10.2560) i d'una tapadora forma 14 de 25 a.n.e. – 25 d.n.e. (Passelac, 1993: 546 (figura 10-2556), així com comunes romanes amb engalba vermella o sense, amb algunes imitacions de la Lamb-1 (figures 10.2551 i 2552), dolis, tègules i ímbrex.

En els tres estrats atribuïts al període tardorepublicà (UE 7029, 7031 i 7032), l'únic amb material interessant i corresponent a l'abandonament és la UE 7029. Les úniques importacions presents són campaniana de tipus C, possiblement una variant de la forma F 1630, i amb cronologia del segle I a.n.e. (Morel, 1981: 128) (figura 10.2574); àmfora romana africana de tipus T 7.4.33, amb cronologia del segle I a.n.e. a l'inici d'August (Ramón, 1995) (figura 10.2565), i morter

itàlic (figures 10.2575 i 2576). Com passava a l'interior del recinte, no hem documentat nivells que permetin datar amb precisió la construcció de la fortificació.

En resum, trobem a la torre 2 un conjunt d'importacions i imitacions de produccions, com vernissos negres de Cales, campaniana C, parets fines, roig pompeïà, cuina itàlica, comuna oxidada itàlica amb o sense engalba, ceràmica grisa ibèrica d'imitació, etcètera, que ens aporten una forquilla cronològica que abastaria des de mitjan segle II a.n.e. fins a mitjan I a.n.e., per tant c.130-50/40 a.n.e. Altrament, hi ha un seguit de materials més tardans esmentats, com una forma M10 de parets fines o una tapadora de la forma 14 de comuna itàlica, que allargarien com a mínim l'ús de l'entorn fins al període augustal i de Tiberi, però amb evidències molt minses, tal com ja havíem documentat a l'interior, tant des del punt de vista ceràmic com numismàtic.

El monetari recuperat abasta des del 200 a.n.e. fins a l'inici de l'alt imperi, però la majoria d'emissions es concentren a la primera meitat del segle I a.n.e. (Campo, 2008 —pel sector rere muralla— i Molist, 2014: 240-242 —per altres àrees). El conjunt es compon d'una dracma emporitana (220-200 a.n.e.), una unça de Roma (posterior al 211 a.n.e.), un denari de C. Maiani, Roma (153 a.n.e.), una moneda dels *volcae arecomici* (200-1 a.n.e.), un semis púnic (200-75 a.n.e.), un semis d'Ebusus (c. 91-27 a.n.e.), 28 unitats ibèriques (13 de Kese, una de Baitolo, una d'Ilturo i 13 no llegibles, primera meitat del segle I a.n.e.), un quadrant de Kese, una peça gal·la dels Bituriges Cubi (anterior al 52 a.n.e.), un as d'August i Tiberi (15 d.n.e.), un as de Tiberi i una unitat d'August (14-37 d.n.e.).

Quant al conjunt de *militaria* i altres objectes de metall, val a dir que són escassos, tot i que representatius: *clavii caligari*,

puntes de llança i de sageta, claus, un cademat de porta, etcètera (Molist, 2014: 242-244). Dins la torre 2, nivell enderroc, es localitzà un nou projectil de fona que se suma als quatre identificats fins ara, més un motlle de projectils, tots ubicats a l'entorn de la muralla (Molist, 2014: fig. 13; fig. 10.2535). Cal destacar alguns objectes de caràcter personal, com ara un ungüentari d'alabastre de punta afusada (Molist, 1996: 242, fig. 16.31) o un anell de plata amb la inscripció ATIVS / FEL (Gorostidi, 2010: fig. 16; Molist, 2014: fig. 14.5).

4.5. Reptes per a l'avanç de la recerca

Per bé que les intervencions en els darrers 30 anys realitzades en diferents indrets del jaciment d'Olèrdola han fornint una informació considerable sobre el *castellum* tardorepublicà, aquestes han estat puntuals i la majoria subjectes a projectes d'àmbit general o en funció de propostes de consolidació o restauració, sense tenir com a objectiu únic l'assentament militar. El projecte de recerca començat el 2022 se centra en l'estudi científic de la fortificació incindint en aquells apartats que estan oberts. En concret, resten per acabar de definir el moment de la construcció, aspectes poliorcètics i edilicis i d'estructura interna, o la funcionalitat vers el territori i vers Tàrraco.

Olèrdola és una peça clau en la defensa terrestre de Tàrraco, en el marc dels conflictes de l'inici del segle I a.n.e. i especialment de la Guerra de Sertori. No obstant això, davant de les característiques del *castellum* permanent d'Olèrdola, la posició dominant sobre el territori i el control de la via Heraclea, així com la qualitat de la seva

construcció, resulta imprescindible considerar el paper desenvolupat pel jaciment en l'organització del territori i l'estructura de les xarxes viàries al nord-est de la Citerior, a partir del 150 a.n.e., tant des del vessant agrícola o logístic com militarment, i definir les seves funcions en aquesta xarxa.

5. Les torres tardorepublicanes i el control del territori

A partir d'un recull preliminar, es podria plantejar l'existència d'unes 18 *turres* que podrien atribuir-se a època tardorepublicana en la zona d'estudi (Padrós, 2020: 15) (figura 1). Les *turres*, com en els campaments i els *castella*, també podrien haver estat fetes de materials peribles, cosa que, ultra les reduïdes dimensions que presenten o la seva localització en espais geogràfics subjectes a forts processos erosius, fa que la identificació arqueològica directa pugui resultar difícil. Així doncs, les *turres* que és possible documentar són aquelles que foren construïdes amb pedra, com les presentades aquí.

Hem mostrat tres *turres* de característiques diferents ubicades de forma dispersa en el territori català, les quals han estat recentment excavades per nosaltres. Les *turres* aïllades responen clarament a un control i vigilància del territori i se situen en llocs estratègics. A les de Tentellatge 1 i Puig d'Àlia, podríem afegir-hi també la torre exempta d'Olèrdola, amb la mateixa finalitat.

Tant l'escollida posició com la qualitat de la construcció varen afavorir-ne la perdurabilitat⁴ i la reutilització en perío-

4. Molt probablement, amb períodes importants d'abandó. De fet, aquestes torres mostren nivells o arquitectura relacionable amb cronologies tardorepublicanes, cap índex arqueològic d'època imperial, per tornar a mostrar-se actives a partir de cronologies dels segles XI-XII.

des posteriors, amb la mateixa funcionalitat. En època medieval, algunes d'aquestes torres foren essencials en el control del territori, l'organització i l'expansió dels comtats catalans. La recerca arqueològica duta a terme sembla confirmar aquest fet (especialment rellevant en el cas de Tentellatge 1, a partir de les hipòtesis plantejades).

Hem presentat també una torre que formava part d'un sistema defensiu complex i que protegia l'accés a un espai fortificat (torre 2 d'Olèrdola), segurament un

hàbitat en època ibèrica i un *castellum* durant el període tardorepublicà. La seva posició la feia la més vulnerable de totes, i això ocasionà probablement que en època altmedieval fos l'única que calgués refer de tota la fortificació olèrdolana. Aquesta reutilització i els nivells d'arrasament que pot comportar l'espoli dels carreus i altres materials constructius que hem documentat dificulten fixar, ara per ara, el moment cronològic de la seva construcció i del seu abandonament.

Referències bibliogràfiques

- ALMAGRO, M.; OLIVA, M. (1960). «El tesorillo monetar de La Barroca, San Clemente de Amer (Gerona)». *Numario Hispánico*, 9, 145-169.
- AQUILUÉ, X.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ABRULO, J.; SANMARTÍ GREGO, E. (1984). *El Fòrum Romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982)*. Monografies Emporitanes, 6. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- BARBERÀ, J.; NOLLA, J. M.; MATA, E. (1993). *La ceràmica grega emporitana*. Cuadernos de Arqueología, 6. Barcelona: Edicions Servei del Llibre L'Estaquiro SL.
- BOSCH, J. M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; ROS, A.; SENABRE, M. R.; SOCIAS, J. (2003). «Olèrdola i el seu territori en els segles II i I aC». A: PREVOSTI, M.; GUITART, J.; PALET, J. M. (eds.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 349-361.
- CAMPO, M. (2008). «Les troballes monetàries del sector 01». A: MOLIST, N. (ed.). *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola, 2. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 407-410.
- FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. (2012). «El castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanya de consolidació d'estructures». *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Besalú, 2014, 291-295.
- GARCÍA VARGAS, E. (2012). «Producciones anfóricas tardorrepublicanas y tempranoaugusteanas del valle del Guadalquivir. Formas y ritmos de la romanización en Turdetania a través del artesano cerámico». A: *Cerámicas hispanorromanas II*. Cadis: Universidad de Cádiz.
- GIBERT REBULL, J. (2005). «La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, xvi. Barcelona: IEC, 39-72.
- GOROSTIDI, D. (2010). «Ager Tarraconensis 3». *Les inscripcions romanes*. Tarragona: ICAC.
- LLINÀS, J.; MERINO, J. (1991). «La romanització a la Selva: noves dades». *Quaderns de la Selva*, 4, 17-33.
- LLINÀS, J.; SUREDA, M.; SAGRERA, J.; NOLLA, J. M. (1999). «La torre romana de Puig d'Àlia (Amer)». *Quaderns de la Selva*, 11, 97-108.

- LÓPEZ MULLOR, A. (2013). «Las cerámicas de paredes finas del final de la República Romana y el período Augusto-Tiberiano». A: RIBERA, A. (ed.). *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional de Madrid, 149-190.
- MAESTRO, E.; DOMÍNGUEZ, A.; PARACUELLOS, P. (2009). «El yacimiento oscense de La Vispesa. La cerámica gris de época ibérica». *Salduie*, 9, 119-153.
- MARTÍ, R. (2005). «Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro». *Laietania*, 16, 186-198.
- (ed.) (2008). *Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006. Bellaterra: EDAR.
- MARTÍ, R.; FOLCH, C.; GIBERT, J. (2007). «Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens». *Arqueologia Medieval*, 3, 30-43.
- MATARÓ, M.; RUEDA, J. M.; TURA, J. (1998). *Memòria efectuada a la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya [inèdita].
- MEMÒRIA (1937). *Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya. Memòria 1936-1937*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- MIRÓ, J.; PUJOL, J.; GARCÍA, J. (1988). «El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar. El Maresme)». *Laietania*, 4, 7-182.
- MOLIST, N. (1996). «Arquitectura domèstica d'època ibèrica a Olèrdola. Estat actual dels coneixements». *Miscel·lània Penedesenca*, xxiv, 293-330.
- (2008a) (ed.). *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006). Monografies d'Olèrdola*, 2. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- (2008b). «Espais i estructures arqueològiques. La fortificació romanorepublicana». A: MOLIST, N. (ed.). *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006). Monografies d'Olèrdola*, 2. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya: 227-281.
- (2014). «La fortificació tardorepublicana de Olèrdola y el control del acceso norte a Tarraco». A: SALA, F.; MORATALLA, J. (eds.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant: Diputació d'Alacant/Universitat d'Alacant, 229-248.
- MOLIST, N.; OTIÑA, P. (2012). «The republican roman and medieval Quarry of Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Barcelona)». A: GUTIÉRREZ GARCÍA, M.; LAPUENTE, P.; RODÀ, I. (ed.). *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009). Documenta*, 25. Tarragona: ICAC, 688-695.
- MOREL, J.-P. (1981). *Céramique campanienne. Les formes*. Roma: École Française de Rome.
- MORET, P.; PRADOS, F.; GARCÍA JIMÉNEZ, I.; MUÑOZ, Á. (2014). «El oppidum de Bailo / Silla del Papa y el estrecho de Gibraltar en tiempos de Sertorio». A: SALA, F.; MORATALLA, J. (ed.). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión desde la Contestania*. Alacant: Diputació d'Alacant/Universitat d'Alacant, 141-153.
- OLIVA, M. (1965). «Recintos fortificados de tipo ciclópeo en tierras gerundenses». A: *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona: CSIC, 89-94.
- PADRÓS, C. (2016). «Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació a la Torre de Puig d'Àlia (Amer, la Selva)». A: FRIGOLA, J. (ed.). *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Banyoles 2016)*. Banyoles: Museu de Banyoles, 199-203.
- (2020). «Guerra y conflicto en la Hispania Citerior: el impacto de la conquista romana en la península Ibérica (ss. II-I aC)». *Empúries*, 58, 7-26.
- PADRÓS, C.; AMAT, A. (2018). «La torre romana de Puig d'Àlia i les seves fases prèvies: resultats de les campanyes 2016-2017 (Amer, la Selva)». A: LLINÀS, J. (eds.). *Actes de les XIV Jornades*

- d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (Caldes de Malavella 2018). Girona: Generalitat de Catalunya, 189-195.
- (en premsa). «Les torres baix-republicanes del nord-est peninsular; el cas de Puig d'Àlia (Amer, la Selva)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 63.
- PALLARÈS, M. (1921). *Olèrdula, Memòria de les excavacions, Institut d'Estudis Catalans. Manuscrit amb plantes i seccions*. Arxiu Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- PALMADA, G. (2003). «La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, 257-287.
- PASSELAC, M. (1993). «Céramique à vernis rouge pompéien». *Lattara*, 6, 545-547.
- PÉREZ GARCÍA, V. L. (2011). *Fortificaciones i espai urbà en època romana al conventus Tarraconensis. Els sistemes defensius fortificats del conventus Tarraconensis en el context de la infraestructura militar de l'Imperi Romà*. Tesis doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- PRINCIPAL, J.; RIBERA, A. (2013). «El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro». A: RIBERA, A. (ed.). *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al Imperio Romano*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional de Madrid, 42-146.
- RAMÓN TORRES, J. (1995). *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Instrumenta, 2. Barcelona.
- RUEDA, J. M. (1999). *Memòria de les intervencions arqueològiques a Torre de la Mora*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya [inèdita].
- SÁNCHEZ, E. (2008). «Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès». A: MARTÍ, R. (ed.). *Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006. Bellaterra: EDAR, 125-137.
- TARRADELL, M. (1978). «Un fortí romà a Tentellatge». A: *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia (Puigcerdà, 1976)*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 245-250.
- (1982). «Tentellatge, Navès». A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 363-364.
- TORRAS, C. A. (1917). «Tentellatge». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 273. Barcelona, 229-232.
- TURA, J. (1991). «Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa». *Cypsela*, 9, 111-119.
- TURA, J.; MATEU, J. (2008). «Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny». A: MARTÍ, R. (ed.). *Primeres Jornades Científiques OCORDE. Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006. Bellaterra: EDAR, 139-154.
- VILÀ I BOTA, M. del V. (1982). «El poblament de la comarca de la Selva en època ibèrica. Sistemes defensius». *Ausa*, 10, 102-104, 231-238.
- VIVAR, G. (2005). La cerámica Campaniense A. A: ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, M. I. (coords.). *Introducción al estudio de la cerámica romana, una breve guía de referencia*. Jaén: Asociación Cultural CVDAS, 23-45.